

Öststatsforskningens uppgång och fall¹

Kristian Gerner

Abstract

In Sweden Soviet Studies were labelled according to geography. The communist states were called Öststater, "Eastern States". A department for Öststatskunskap (Knowledge of Eastern States) and Öststatsforskning (Research on Eastern states) was established at Uppsala University. The purpose was to educate the Russian language students of the school for interpreters of the Swedish Army and to encourage research by "foxes" (Berlin) on the Soviet Union. After the dissolution of the Soviet Union, the department in Uppsala was re-named Östeuropastudier. It gave courses on the "Eastern States" for undergraduate students in the social sciences. It was later reorganized. The scope was limited to research and education on the former republics of the Soviet Union. The department was renamed The department of Russian and Eurasian Studies. Here scholars of the "hedgehog" variety thrive. The "foxes" work at the Swedish Institute of International Affairs, The Swedish Defence University and The Swedish Defence Research Agency.

Inledning

Öststatsforskningen i Sverige hade sitt ursprung i ett säkerhetspolitiskt statsintresse. Regeringen, försvarsmakten och utrikesdepartementet hade behov av analytiker som hade kunskaper i ryska och insikter i hur det sovjetiska samhällssystemet fungerade. Fokus vidgades så småningom till att omfatta även de central- och östeuropeiska staterna inom hela sovjetblocket. I Sverige skapades en särskild term för de kommunistiska staterna i Europa: öststater. Det statliga behovet av särskild öststatsforskning försvann tillsammans med

¹ Texten är en uppdaterad bearbetning av ett manuskript för en föreläsning om Östeuropastudier vid Universitetet i Oslo 2008. (http://www.hf.uio.no/ilos/forskning/forskergrupper/eas/publikationer_filer/osteuropaforskning.pdf).

sovjetimperiets ändalykt. I denna artikel gör jag en rekapitulering av denna särskilda period inom samhällsforskningen i Sverige, sett i ett internationellt perspektiv.

Områdesstudier utvecklades i Europa och USA i samband med kolonialismen. Under 1800-talet blev Oriental Studies en del av det akademiska livet. Under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet utvecklades även i Västeuropa och USA Rysslandsstudier. I Tyskland växte det fram en särskild *Ostforschung* som under 1930-talet fick nazistiska förtecken. Den moderna öststatsforskningen – på engelska Soviet Studies – var en produkt av det kalla kriget.

Utgångspunkten för öststatsforskningen var föreställningen att kunskap är makt. I USA och NATO-staterna gällde det under kalla kriget att ”know thy enemy”, Sovjetunionen och de andra kommunistiska staterna. I Sverige blev inrättandet av arméns tolkskola i Uppsala med särskild inriktning på undervisning i ryska grunden för öststatsforskningen. På dess hemsida presenteras den som ”mytomspunnen”:

Tolkskolan i Uppsala är en av försvarets allra mest mytomspunna utbildningar. Sedan skolan grundades, först på försök, 1957 har den försett försvarsmakten med språkbegåvningar både till utlandsuppdrag och tolkhjälp på hemmaplan. Skolan har varit den kanske tydligaste samtids- och omvärldsspeglarna inom försvarsmakten, utbildningen har hela tiden anpassats efter hotbilder och utlandsuppdrag.²

Särskilt utbildningen i ryska vid tolkskolan är ”mytomspunnen” (Orton & Sundqvist, 2011). I denna artikel lämnas anknytningen till försvarsmakten och öststatsforskning som underrättelseverksamhet därhän.³ Tolkskolan måste emellertid nämnas som en nödvändig förutsättning för etableringen av öststatsforskningen i Sverige. Till Uppsala universitet knöts en avdelning för öststatskunskap som undervisade ”rysstolkarna” i realia om Sovjetunionen. Avdelningen blev så småningom en institution för Östeuropaforskning och -studier.

Själva idén om områdesstudier bygger på ett praktiskt, positivistiskt synsätt, men de som rekryterades till området skulle ha en särskild förståelse av det geografiska området ifråga och känna människornas där kultur och mentalitet. Öststatsforskningen förväntades komma med praktiskt användbart vetande, som skulle ligga till grund för Sveriges utbyte med öststaterna och inte begränsas till endast säkerhetspolitiska frågor eller underrättelseverksamhet. Det unika i människors kultur och mentalitet i de olika öststaterna betonades.

2 <https://www.forsvarsmakten.se/sv/information-och-fakta/var-historia/artiklar/tolkskolan/> (besökt 26.09.2019).

3 För denna dimension, se Agrell (2002), Bimfort (1958), Breakspear (2013), Warner, (2002), Wheaton & Beerbower (2006) och Lowenthal (2011). Jag tackar en anonym granskare för dessa referenser.

Detta gällde särskilt Sovjetunionen i dess egenskap som den moderna upplagan av det ryska imperiet.

Sammanflödet av pragmatiska kunskapsintressen och en kulturell analysinriktning gav redan under 1950-talet upphov till en särskild subkultur som förenade de svenska forskarna inom varje specifikt ämnesområde med immigranter från öststaterna. Uppkomsten av en heterogen gemenskap av svenska forskare och immigranter medförde att öststatsstudier tenderade mot viss isolering gentemot samhällsvetenskapen i allmänhet. Detta kan ha haft effekter på nyrekryteringen, det vill säga på urvalet av nya forskare.

Den akademiska grenen av öststatsstudier definierades mångvetenskapligt. Forskningen måste genomföras på en grundval av särskilda kunskaper i språk, historia, antropologi, geografi, sociologi, ekonomi och statsvetenskap. Målet var en totalkunskap där den enda begränsningen var den områdesspecifika.

I USA, öststatsforskningens helt dominerande land, var den instrumentella nyttan ledstjärna. I en granskning av de amerikanska politiska striderna, bland annat i kongressen, om samhällsforskningens roll och relevans för säkerhets- och utrikespolitik har Michael Kennedy från University of Michigan framhållit att det var nödvändigt att erkänna att den akademiska världen och regeringsmakten var intimt sammanflätade när det gällde organiseringen och finansieringen av områdesforskning. Han menade att folk från CIA och amerikanska UD insisterade på att allt slags akademisk utbildning från medeltidshistoria till dagsaktuella politologiska analyser var värdefullt ur underrättelsesynpunkt, bara de förenades med grundliga kunskaper om olika länder: "Contextual expertise is critical if we want to develop effective policy, they argue, and universities contribute mightily to this effort with the production of experts in area studies" (Kennedy, 2005:4).

Öststatsforskningen var föremål för ideologiska konflikter. Forskningen bedrevs av människor med olika ideologiska föreställningar och politiska målsättningar, från marxister och kommunister till positivisterna och hermeneutiker och antikommunister. Begreppet akademisk frihet innebär att forskningen och undervisningen skall vara kritiskt inriktad och stå fri från direktiv utifrån, men enskilda forskare identifierade sig ofrånkomligen med olika ideologier.

I en kritisk granskning av hela konceptet områdesstudier framhöll kulturforskaren Rey Chow vid Brown University att det var etnocentriskt och "självrefererande". Det eftersträvade att "interiorize", inkorporera den övriga världen och kontrollera den i både kulturell och militär mening (Chow, 2006). Några år tidigare hävdade östasienforskarna Masao Mioyshi från University of California at San Diego och H.D. Harootunian från New York University att även om områdesstudier hade fötts ur kunskapsbehoven under kalla kriget hade de efter dess slut "degenererat till föga mer än PR-firmor för sina geografiska forskningsområden". Dessutom hade det blivit praxis att människor från de geografiska områdena ifråga blev auktoriteter oavsett objektiva kriterier. De tog

sina exempel från Asien-områdesstudier i USA men deras slutsats var generell, att områdesstudier hade överlevt sig självt som begrepp (Harootunian & Miyoshi, 2002).

En direkt attack på begreppet områdesstudier levererade Martin Kramer från Moshe *Dayan Center for Middle Eastern and African Studies* vid Tel Aviv University, också knuten till amerikanska institutioner. Han hävdade att områdesforskarna hade misslyckats med att förutsäga de senaste årens allvarliga kriser i Mellanöstern och att många av dem dessutom var kritiskt inställda till USA och den västliga civilisationen (Kramer, 2001). Det förra ledet i Kramers kritik, områdesforskarnas oförmåga att förutsäga utvecklingen och, underförstått, områdesstudiernas brist på relevans för utrikes- och säkerhetspolitik, var ett tema i samband med sovjetblockets och Sovjetunionens upplösning. I en analys av sovjetforskningens oförmåga att förutse Sovjetunionens försvinnande påpekade forskaren vid Försvarshögskolan i Sverige Jan Hallenberg att "[...] the Sovietologists were also, it has often been said, unable to warn the world that the state they had studied so intently for so many years was about to expire" (Hallenberg, 2002: 241).

I sin studie av 18 sovjetforskare i historia och samhällsvetenskap från Frankrike, Storbritannien, Sverige och USA kom Hallenberg fram till att forskningen var så olikartad att den som sådan knappast kunde vägleda någon politik: "The very diversity of the discipline makes it extremely difficult to assess the success or failure of Sovietology as an academic discipline" (Hallenberg, 2002: 251).

Inom den amerikanska öststatsstudieorganisationen *The American Association for the Advancement of Slavic Studies*, AAASS (grundad 1948) fördes under åren efter "öststaternas" försvinnande en livlig diskussion om organisationens namn och existensberättigande. Flera av studieobjekten, nämligen de baltiska och centraleuropeiska staterna, blev medlemmar av både NATO och EU och förvandlades ur områdesstudiesynpunkt från "andra" till "oss". Centraleuropeiska samhällsforskare och historiker förvandlades från studieobjekt till kolleger (Orenstein, 2005:1). I sitt tal till AAASS kongress 2005 hävdade organisationens ordförande Katherine Verdery att kalla krigets slut hade lett till att forskningspengar styrdes från områdes- till policystudier. Hon ställde frågan, huruvida det fanns någon framtid för tvärvetenskapliga områdesstudieorganisationer som AAASS. Lyckligtvis för områdesinriktade forskare hade det enligt Verdery nu uppträtt ett hot av samma storleksordning som hotet från kommunismen ett halvsekel tidigare, nämligen terroristhotet:

Certainly the conditions are ripe now for resuscitating area studies in response to terrorism, conditions very similar to the ones that provoked the *earlier* formation and funding of area studies in response to the "communist threat." Just like "communists" terrorists are potentially everywhere, making research into their

conditions of existence around the globe a national priority. If, indeed, this does usher in a new era of area studies, a rejuvenated AAASS could be a central player in defining the research agenda (Verdery, 2006:9).

Verdery visade med sina argument att det var ett säkerhetspolitiskt hot som definierade varför det behövdes områdesforskning. Det är tankeväckande att Verderys argumentation så att säga definierade behovet av områdesforskning negativt, ur ett hotperspektiv. Med denna argumentation bortsåg hon från att även om Soviet Studies, öststatsforskning, hade ett ursprung i säkerhetspolitiska kunskapsintressen, hade disciplinen utvecklats till att omfatta även ett "positivt" intresse, helt enkelt att producera kunskap om en annorlunda, främmande men inte nödvändigtvis otäck kultursfär.

1945-1991 var hotet kommunismen med staten Sovjetunionen i fokus. Efter självmordsflygattackerna på World Trade Center i New York år 2001 blev hotet muslimsk terrorism, men med geografiskt diffus inriktning även om Afghanistan och Irak stod i fokus. Var detta terrorhot alls möjligt att identifiera med ett bestämt geografiskt område? Var det inte knutet till individer, till muslimer var de än befann sig? Var "områdesspecialister" möjliga här eller borde man särskilt anlita socialpsykologer och religionsforskare för att kunna identifiera hoten? En territoriell bestämning av forskningsområde ersattes här av en funktionell definition.

Ett år efter Verderys skruvade plädering för nyttan med områdesstudier presenterade Donna Griesenbeck vid *Harvard University's Davis Center for Russian and Eurasian Studies* en studie över yrkeskarriärer av 28 utexaminerade öststatsforskare från fem amerikanska universitet mellan 1985 och 2005: Harvard, University of Michigan, University of Pittsburgh, University of Washington och Indiana University. Hon delade upp de svarande i tre kategorier med 1991 och 1998 som skiljeår. Det senare årtalet markerades av den ekonomiska krisen i Ryssland detta år.

De i Griesenbecks undersökning som hade tagit sina examina före 1991 tyckte att de tack vare sin utbildning hade hamnat på rätt plats vid rätt tid när intresset för öststaterna kulminerade vid tiden för Sovjetunionens upplösning. De som examinerats mellan 1991 och 1998 framhöll att de haft nytta i sin karriär av att ha Master-examen och komma från ryktbara universitet. En respondent hävdade att den specifika områdeskompetensen hade gett henne "an edge in seeking employment" tack vare att utbildningen hade gett "considerable intellectual breadth". För perioden efter 1998 betonade svaren att den multidisciplinära utbildningen gav förmåga att ta sig an oväntade problem och att nätverkskontakter från utbildningen hade varit värdefulla. Griesenbeck sammanfattar vad hon menar är den viktigaste slutsatsen:

As is evident from all cited responses, regional studies graduates have successfully parlayed their education into a wide range of careers. The interdisciplinary approach found in most regional studies masters' programs offers a number of intellectual and professional benefits. Perhaps chief among them are language and translation skills... (Griesenbeck, 2006:14).

Flera av de examinerade ansåg att deras institutioner borde ha varit mera aktiva när det gällde att bistå dem i jakten på arbete efter examen och att få kontakter med andra inom samma intresseområde. Griesenbeck rekommenderade som en allmän slutsats av sin undersökning att examinerade öststatsspecialister borde komplettera sin utbildning med praktisk yrkesutbildning (som "internees") och vara beredda på en yrkeskarriär utanför den akademiska världen.

Katherine Verderys efterföljare som president för AAASS Ronald G. Suny och organisationens exekutive direktör Dmitry P. Gorenburg konstaterade att även om AAASS forskningsobjekt hade försvunnit, hade Ryssland och det drygt dussin staterna i dess omgivning "a relevance that even its own inhabitants and members may not appreciate." De ansåg att beteckningen *Eurasien* var lämplig för att definiera detta område som objekt för forskning och undervisning vid universiteten i USA (Suny & Gorenburg, 2006:1). Kontexten var både globaliseringen, som gjorde geografiska dimensioner, det vill säga regioner, viktigt och arvet från kommunismen, som lämnat bestående spår i Eurasien, definierat på detta sätt. Detta krävde av forskningen en språklig och samhällsvetenskaplig kompetens som var nödvändig för ett jämförande studium av främmande kulturer och samhällen. Dessutom försvann dimensionen att studera Den andre, eftersom forskare och studenter från regionen ifråga inte förblev enbart objekt utan också blev kolleger (Suny & Gorenburg, 2006:2).

Ronald Sunys och Dmitry Gorenburgs slutsats angav en ny dimension i diskussionen om områdesstudiers berättigande och funktion. Problemformulering, språkkunskaper och skolning i samhällsvetenskaplig teori och metod samt historiska kunskaper definierade för dem den önskade forsknings- och undervisningsprofilen för den akademiska verksamhet som var knuten till en stats praktiska kunskapsintressen.

Gorenburg och Suny blev hörsammade då AAASS år 2010 bytte namn till ASEES (The Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies). På motsvarande sätt förvandlades Institutionen för Central- och Östeuropastudier vid Uppsala universitet till IRES, Institutet för Rysslands- och Eurasienstudier. Medan ASEES fortsätter att förena forskare om och från hela de forna öststaterna, koncentrerar sig institutionen i Uppsala på Ryssland och de forna sovjetrepublikerna, inklusive Kazachstan och de fyra centralasiatiska republikerna. Hemsidan deklarerar:

Institutet för Rysslands- och Eurasienstudier (IRES) kommer även i framtiden att spela en viktig roll för gränsöverskridande forskning både inom Sverige och internationellt. Forskningen vid IRES ingår också som en del av regeringens strategiska satsning på forskningsområdet ”politiskt viktiga geografiska regioner”.⁴

”Eurasien” är inte ett geografiskt utan ett ideologiskt begrepp. Begreppet utgår från det forna ryska imperiets avgränsning och den metafysiska föreställningen om Rysslands särskilda ”eurasiatiska” karaktär. Föreställningen dök upp redan för ett sekel sedan men har fått nytt liv i dagens Ryssland:

Eurasianism är en politisk filosofi och geopolitisk idéströmning med rötter i 1920-talets exilryska miljöer i Europa. Den påminner om bolsjevismens till- och framväxt i samma miljöer, i samma regioner, ett årtionde tidigare och vilar på antiliberalism, anti-imperialism, anti-modernism och förespråkar en multipolär världsordning (Dugin, 2017).

Öststatsforskningen var aldrig ett självändamål. Den var ett medel till kunskap om det främmande Sovjetunionen och Östeuropa. Efter Sovjetunionens upplösning och öststaternas ändalykt är det inte meningsfullt med särskild Rysslands- eller ”Eurasien”-forskning. Idag finns det behov av mera problem-inriktade tvärvetenskapliga insatser i både forskning och undervisning om problem som är globala. Just nu står på dagordningen politisk terrorism, global uppvärmning och spridning av kärnvapen.

Probleminriktad, tvärvetenskaplig forskning baserad på omfattande språkkunskaper kräver en forskartyp som är som en räv och inte som igelkott, för att använda Isaiah Berlins berömda distinktion mellan den som snabbt rör sig över vida fält och den som envetet borrar sig djupt in i den närmaste vegetationen (Berlin, 1953). Till denna bild kan man lägga begreppet nätverk. Det är forskarens nätverk inom olika dimensioner, och där hon själv är spindeln i sitt eget nät som gör det möjligt för generalisten-räven att verkligen hålla sig i eller åtminstone vara orienterad om forskningsfronten inom de problemområden som är aktuella. Men härmed är också sagt att denna beskrivning bör gälla även universitetsvärlden som helhet (Benner, 2006: 21-24).

När öststaterna försvann upphörde också behovet av särskild ”öststatsforskning”. Områdesforskning har ersatts av omvärldsanalys. Den policyrelevanta forskningen om de före detta öststaterna bedrivs i dagens Sverige dels av enskilda forskare vid ämnesinstitutioner, dels på de samlokaliserade institutionerna Utrikespolitiska institutet och Försvarshögskolan samt på Försvarets

4 <https://www.ires.uu.se/om-oss/> (Besökt 26.09.2019).

forskningsinstitut. På dessa institutioner frodas idag rävarna som forskar om Ryssland. Igelkottarna har sin miljö på IRES vid Uppsala Universitet.

Så avslutade jag min artikel. Magnus Jerneck gjorde mig efter sin genomläsning uppmärksam på en inträngande och utförlig analys av hur rävar respektive igelkottar hade lyckats förebåda utvecklingen i en rad olika internationella konfliktområden. Ett av fallen i Philip Tetlocks undersökning är hur rävar respektive igelkottar bland amerikanska forskare förhöll sig till utvecklingen under Gorbatsjov-eran i Sovjetunionen (Tetlock, 2005).

Tetlocks analys är mångfacetterad. Resultaten presenteras i form av nyanserade diskussioner men kan sammanfattas i ett citat: "[...] foxes managed to outperform hedgehogs ... in realworld settings [---] The greater emotional detachment of foxes proved helpful during the endgame phase of the glasnost and perestroika period." (Tetlock, 108). Tetlocks undersökning visar att igelkottarna var "scientistiska" till sin kognitiva stil och politiskt konservativa medan rävarna var mer eklektiska till sin kognitiva stil och politiskt liberala. Den senare typen, av Tetlock karaktäriserade som "integratively complex thinkers",

enjoy advantages in forecasting skill, in part, because they are more willing to change their minds in response to the unexpected, in part, because they are more likely to remember past mistakes (reduced hindsight bias), and in part, because they are more likely to see the case for expecting opposing outcomes and thus make cautious probability estimates. Those quicker to acknowledge past mistakes are less prone to make future mistakes (Tetlock, 142).

Öststater finns inte längre. Ryssland finns. Då det gäller att bringa kunskap om förhållandena i Ryssland bedrivs forskningen av igelkottarna, ämnesspecialister inom discipliner som nationalekonomi, statsvetenskap, historia, sociologi, antropologi och teologi. Då det gäller att försöka göra prognoser om politisk utveckling och internationell politik bedrivs forskningen bäst av rävarna, generalister på probleminriktade och policyorienterade institutioner.

Rysslandsforskningen förblir likafullt enastående och behöver sin kader. Jag avslutar med att citera Storbritanniens premiärminister Winston Churchill hösten 1939 då hans land befann sig i krig med ett Tyskland som var allierat med Sovjetunionen. Han ville ge sina landsmän hopp. "I cannot forecast to you the action of Russia. It is a riddle, wrapped in a mystery, inside an enigma; but perhaps there is a key. That key is Russian national interest."

Och då behövs igelkottar som kan lista ut hur det intresset förstås i Kreml. Rävarna får tillgodogöra sig analyserna och tillämpa dem som komplexa tänkare.

Litteraturförteckning

- Agrell, Wilhelm, 2002. "When Everything Is Intelligence – Nothing Is Intelligence." The Sherman Kent Center for Intelligence Analysis, Occasional Papers 1(4).
- Benner, Mats, 2006. "Universitetet måste klara sitt rollspel. Universitetens utmaning blir att förena kommersialisering, forskning i världsklass och massutbildning", *Axess*, nr 7, oktober 2006.
- Berlin, Isaiah, 1953. *The Hedgehog And The Fox: An Essay on Tolstoy's View of History*, London. Weidenfeld & Nicolson.
- Bimfort, Martin. 1958. 'A Definition of Intelligence – Central Intelligence Agency', *Studies in Intelligence*, 2(4): 75–78.
- Breakspear, Alan. 2013. "A New Definition of Intelligence." *Intelligence and National Security*, 28(5): 678–93. doi:10.1080/02684527.2012.699285.
- Chow, Rey, 2006. *The Age of the World Target: Self-Referentiality in War, Theory, and Comparative Work (Next Wave Provocations)*. Durham NC: Duke University Press.
- Dugin, Alexander, 2017. *Ryssland och Europa – för en multipolär värld: En introduktion till nyeurasianism*. Märsta: Alterna Media. Tillgänglig på <https://sv.metapedia.org/wiki/Eurasianism> (besökt 26.09.2019).
- Griesenbeck, Donna, 2006. "Regional Studies in the Workplace: Alumni Career Paths Across Two Decades", *Newsnet of the AAASS*, October 2006, vol. 46, no 5.
- Hallenberg, Jan, 2002. *The Demise of the Soviet Union. Analysing the Collapse of a State*, Aldershot: Ashgate, s. 241. Tillgänglig på <https://www.ires.uu.se/om-oss/> (besökt 26.09.2019).
- Kennedy, Michael D., 2005. "Public Relations: How Should the Scholarly and Political Communities Relate to Each Other?", *Newsnet of the AAASS*, March 2005, vol. 45, no 2, s. 4.
- Kramer, Martin, 2001. "Ivory Towers on Sand: The Failure of Middle Eastern Studies in America 2001", *Policy Papers*, No. 58, The Washington Institute for Near East Policy.
- Lowenthal, Mark M., 2011. *Intelligence: From Secrets to Policy*. Los Angeles: CQ Press.
- Miyoshi, Masao & H.D. Harootunian, 2002. *The Afterlives of Area Studies*. Durham NC: Duke University Press.
- Orenstein, Mitchell A., 2005. "Where does East Central European Studies Belong?", *Newsnet of the AAASS*, May 2005, vol. 45, no 3.
- Orton, Frank & Sven-Ivan Sundqvist (red.), 2011. *Sigge och hans 1000 elever: tolkskolan i Uppsala 1957–1989*. Stockholm: SIS ägarservice.
- Suny, Ronald G., & Dmitry P. Gorenburg, 2006. "Where are we going? What is to be done?", *Newsnet of the AAASS*, August 2006, vol. 46, no 4.
- Tetlock, Philip E., 2005. *Expert Political Judgment. How good is it? How can we know?* Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Verdery, Katherine, 2006. "Bringing the Anthropologists (back) in", *Newsnet of the AAASS*, January 2006, vol. 46, no 1.
- Warner, Michael, 2002. "Wanted: A Definition of Intelligence", *Studies in Intelligence*, 46(3).
- Wheaton, Kristan J., & Michael T. Beerbower, 2006. "Towards a New Definition of Intelligence", *Stanford Law & Policy Review*, 17: 319.